

dr hab. Anna Iwańczuk-Kaliska, prof. UEP
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
Katedra Pieniądza i Bankowości

Środa Wielkopolska, 14 grudnia 2022 r.

RECENZJA

**rozprawy doktorskiej Pani mgr Marleny Grzelczak
w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie ekonomia i finanse w zakresie ekonomii
pt. „Determinanty obrotu bezgotówkowego w krajach Unii Europejskiej”**

Niniejsza recenzja została przygotowana w związku z pismem Przewodniczącego Komisji Uniwersytetu Łódzkiego do spraw stopni naukowych w dyscyplinie ekonomia i finanse, Pana dr hab. Rafała Matery, prof. UŁ, z dnia 11 października 2022 roku, w sprawie powołania mnie przez Komisję na recenzenta rozprawy doktorskiej Pani mgr Marleny Grzelczak w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie ekonomia i finanse. Do pisma został dołączony formularz recenzji pracy doktorskiej uwzględniający odniesienia do osiągniętych efektów kształcenia na studiach doktoranckich, obowiązujący na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego, który uwzględniono w procesie przygotowywania recenzji.

Rozprawa doktorska Pani mgr Marleny Grzelczak pt. „Determinanty obrotu bezgotówkowego w krajach Unii Europejskiej” została napisana w Instytucie Finansów, w Katedrze Finansów Korporacji, pod kierunkiem naukowym Pani dr hab. Agnieszki Czajkowskiej, prof. UŁ, przy wsparciu promotora pomocniczego – Pani dr Katarzyny Miszczyńskiej.

1. Określenie trafności wyboru i oryginalności problemu badawczego podjętego w rozprawie

Problem badawczy podjęty w rozprawie, a dotyczący identyfikacji czynników warunkujących korzystanie z instrumentów bezgotówkowych z perspektywy konsumenta (mikroskali) oraz z perspektywy społeczeństwa (makroskali), jest trafny. Obrót bezgotówkowy kształtują bowiem zarówno potrzeby i cechy indywidualne konsumentów, jak i warunki gospodarcze oraz infrastrukturalne i instytucjonalne. Oryginalność problemu badawczego wynika z dwójakiego ujęcia czynników determinujących obrót bezgotówkowy (mikro- i makroskali), zarówno w warstwie teoretycznej, jak i empirycznej.

2. Ocena poprawności i kompletności celów oraz hipotez badawczych

Autorka sformułowała jeden cel główny i pięć celów szczegółowych. Głównym celem rozprawy jest identyfikacja i ocena czynników ekonomicznych oraz pozaekonomicznych determinujących korzystanie z płatności bezgotówkowych przez konsumentów oraz ich empiryczna weryfikacja w ujęciu mikro- i makroskali w latach 2004-2018. Zarówno cel główny, jak i cele szczegółowe zostały sformułowane w sposób poprawny. Doktorantka postawiła jedną hipotezę główną i cztery hipotezy szczegółowe. Skonstruowała je we właściwy sposób, umożliwiając ich weryfikację empiryczną. Cele i hipotezy są spójne i kompletne w kontekście dostępności oraz możliwości pozyskania danych.

3. Ocena poprawności struktury rozprawy

Praca składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia i elementów dodatkowych (załączników, spisu elementów graficznych oraz bibliografii). Konstrukcja pracy jest podporządkowana celom badawczym oraz hipotezom, co znajduje potwierdzenie nie tylko w poszczególnych rozdziałach i ich części podsumowującej, ale także w zakończeniu całej pracy. Dwa pierwsze rozdziały mają charakter teoretyczny, rozdział trzeci zawiera elementy teoretyczne i empiryczne, natomiast dwa ostatnie rozdziały mają charakter empiryczny. Kolejność rozdziałów jest prawidłowa, podobnie jak proporcje między nimi. W pracy podano założenia metodologiczne oraz określono metody, techniki i narzędzia badawcze. Wybór metod badawczych jest właściwy.

4. Ocena stopnia zaawansowania zawartej w rozprawie wiedzy teoretycznej z zakresu nauk ekonomicznych i nauk pokrewnych

Część teoretyczna rozprawy potwierdza bardzo dobre rozpoznanie przez Doktorantkę problematyki obrotu bezgotówkowego. Zawiera liczne odniesienia do dorobku naukowego z zakresu ekonomii i finansów, a także przegląd obowiązujących przepisów prawnych w zakresie obrotu bezgotówkowego w Unii Europejskiej i w Polsce. Szczególnie cenne jest wyodrębnienie w analizie dorobku naukowego obszarów tematycznych powiązanych z problematyką obrotu bezgotówkowego. Treść całej pracy (zarówno część teoretyczna, jak i empiryczna) potwierdza ogólną wiedzę teoretyczną Pani mgr Marleny Grzelczak z zakresu ekonomii i finansów.

5. Ocena formalnej strony rozprawy

Rozprawa została zredagowana we właściwy sposób. Technika pisania jest poprawna, a przypisy i bibliografia sporządzone przy zachowaniu jednolitego standardu. Elementy graficzne (tabele, wykresy) są czytelne i dopracowane redakcyjnie. Język pracy jest poprawny i ma charakter naukowy.

6. Ocena znajomości metodologii badań oraz przyjętych i zastosowanych metod badawczych

Autorka zastosowała kilka metod badawczych - analizę literatury i prac badawczych, metody statystyczne (statystyki opisowe, analiza częstości, współczynnik korelacji rang Spearmana i współczynnik zbieżności V-Cramera) oraz modelowanie ekonometryczne. Są one dopasowane do przyjętych celów i hipotez badawczych. Przyjęte założenia, sposób wykorzystania metod i sformułowane na podstawie wyników badań wnioski potwierdzają znajomość reguł i ograniczeń metod badawczych.

7. Ocena znajomości, doboru, analizy i interpretacji źródeł literaturowych i empirycznych

W rozprawie wykorzystano aktualne i wiarygodne źródła literaturowe. Bibliografia liczy łącznie 448 pozycji, w tym 109 pozycji zwartych, 26 aktów prawnych, 156 artykułów naukowych, 20 artykułów internetowych, 115 sprawozdań i raportów oraz 22 inne źródła. Źródła literaturowe są kompletne, a interpretacja zawartych w nich treści i danych jest właściwa. Liczba wykorzystanych przez Doktorantkę źródeł jest imponująca.

Dane do badań empirycznych Autorka pozyskała z wiarygodnych źródeł oraz w ramach własnego badania ankietowego przeprowadzonego na reprezentatywnej grupie 500

konsumentów. Stopień zaawansowania analiz ilościowych jest ponadprzeciętny. W pracy powołano się we właściwy sposób i w odpowiednich miejscach na dane empiryczne zawarte w pozycjach literaturowych oraz raportach różnych instytucji.

8. Ocena umiejętności poprawnego i przekonującego przedstawienia uzyskanych przez Doktorantkę wyników

Autorka w sposób zwięzły i zrozumiały sformułowała cele badawcze i hipotezy oraz w poprawny sposób dokonała ich weryfikacji. Treść pracy odzwierciedla świadomość Doktorantki co do ograniczeń i uproszczeń w zakresie zawartości informacyjnej danych oraz wad przyjętych założeń. Postawione cele zostały zrealizowane, przyjęte hipotezy poprawnie zweryfikowane, a wnioski wynikające z badań empirycznych, pomimo uproszeń w modelach, są przekonujące. Rozprawa doktorska potwierdza zatem posiadaną przez Panią mgr Marlenę Grzelczak umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

9. Wskazanie zalet rozprawy i jej drobnych wad

Niewątpliwą zaletą pracy jest właściwie zaprojektowany i przeprowadzony proces badawczy, prowadzący do oryginalnego rozwiązania problemu naukowego. Na uwagę zasługuje poprawne sprecyzowanie celu badań oraz prawidłowo zidentyfikowana luka badawcza. Za szczególny wkład Doktorantki uznaję zastosowanie autorskiego wskaźnika włączenia płatniczego, wyznaczającego trzy poziomy ubankowienia polskich konsumentów. W badaniu z perspektywy mikroskali Autorka rozprawy uwzględniła konsumentów jako płatników i odbiorców płatności. Przedmiotem analizy są segmenty płatności P2P, G2C, B2C oraz C2B, które zostały scharakteryzowane i umiejscowione w kategoryzacji płatności według rodzaju podmiotów biorących udział w transakcji płatniczej.

Autorka w części teoretycznej przyjmuje, że obrót bezgotówkowy odbywa się poprzez transfer środków zgromadzonych na rachunkach bankowych dłużnika i wierzyciela przy wykorzystaniu bezgotówkowych instrumentów płatniczych. W części empirycznej identyfikuje natomiast obrót bezgotówkowy głównie z liczbą i wartością transakcji kartami płatniczymi. Stanowi to ograniczenie wartości poznawczej wyników badań w kontekście ważnej roli innych instrumentów płatniczych i form płatności wykorzystywanych przez konsumentów (polecenia przelewu, płatności mobilne). Należy jednak zaznaczyć, że badania były przeprowadzone w roku 2019, co uzasadnia pominięcie płatności mobilnych (np. BLIK), których upowszechnienie na dużą skalę miało miejsce dopiero w czasie pandemii COVID-19.

Za cenną uznaję dokonaną w rozdziale czwartym identyfikację czynników wpływających na korzystanie z wybranych usług płatniczych związanych z obrotem bezgotówkowym w ujęciu mikroskali, a także ocenę zależności między stopniem zaawansowania obrotu bezgotówkowego wśród polskich konsumentów a wybranymi ich cechami socjodemograficznymi i cechami instrumentów płatniczych w kontekście zaspokajania potrzeb finansowych konsumentów. Zaletą jest zrealizowanie celu tej części pracy na podstawie badań własnych z zastosowaniem kwestionariusza ankiety, przeprowadzonych na próbie polskich konsumentów. Autorka we właściwy sposób uzasadniła ograniczenie badań ankietowych do przypadku Polski.

Szczególnym wkładem Autorki jest przeprowadzona w rozdziale piątym dysertacji ocena wpływu, siły i kierunków oddziaływania kluczowych czynników na obrót bezgotówkowy, mierzony liczbą i wartością transakcji kartami płatniczymi w ujęciu makroskali z podziałem na „stare” i „nowe” kraje Unii Europejskiej na podstawie danych dla okresu 2004-2018.

Język pracy ma charakter naukowy i charakteryzuje go wysoki poziom stylu. W pracy nie ma błędów stylistycznych, a błędy redakcyjne lub literowe są nieliczne.

10. Wskazanie, do której kategorii Recenzent zalicza rozprawę

Uwzględniając powyższe aspekty formalne i merytoryczne oraz sformułowane w dalszej części recenzji uwagi szczegółowe dotyczące poszczególnych rozdziałów **uznaje rozprawę za spełniającą wymagania stawiane rozprawom doktorskim w obowiązujących przepisach i zasługującą na wyróżnienie.**

11. Uwagi szczegółowe dotyczące poszczególnych rozdziałów

Sformułowane poniżej uwagi szczegółowe odnoszą się do poszczególnych rozdziałów i wskazują ich zalety oraz zawierają elementy krytyki i polemiki. Wyeksponowane w recenzji drobne błędy i niedociągnięcia nie wpływają istotnie na generalnie bardzo pozytywną ocenę dysertacji. Zostały one ujęte w recenzji w celu ich uwzględnienia w ewentualnych przyszłych publikacjach, które powstaną na bazie ocenianej rozprawy doktorskiej.

Rozdział 1

- 1) Punkt 1.1. zatytułowany „Istota i komponenty obrotu bezgotówkowego” nie zawiera precyzyjnego określenia składowych obrotu bezgotówkowego.

- 2) Dyskusyjne są stwierdzenia Autorki na stronie 15, że (cyt.) „Przez pieniądz bezgotówkowy rozumie się pieniądz w formie cyfrowej. Są to środki pieniężne na rachunkach bankowych prowadzonych przez banki lub przez innych niż banki dostawców usług płatniczych – spółdzielnie, kasy oszczędnościowo-rozliczeniowe bądź znajdujące się na rachunkach pieniężnych prowadzonych przez inne podmioty np. maklerów. Należy podkreślić, że rozliczenia pieniężne bezgotówkowe są substytutem gotówki”. Po pierwsze, przez pieniądz bezgotówkowy rozumie się środki pieniężne na rachunkach bankowych, na rachunkach pieniężnych oraz pieniądz elektroniczny. Doktorantka błędnie odczytała informacje zawarte w tabeli zamieszczonej w przytaczanej pozycji źródłowej. Powinna była zajrzeć do oryginalnego źródła, na podstawie którego została opracowana tabela. Po drugie, pieniądz bezgotówkowy można określić jako alternatywę gotówki (jako fizycznej formy pieniądza), a rozliczenia bezgotówkowe jako alternatywę rozliczeń w gotówce (gotówkowych), ale błędem jest porównywanie rodzaju rozliczeń pieniężnych z formą pieniądza.
- 3) Doktorantka uwzględniła aktualne przepisy prawne zawarte w ustawach. Nie uwzględniła zmiany dotyczącej przesunięcia terminu obowiązywania limitu transakcji między przedsiębiorcami w wysokości 8.000 zł oraz dokonywania płatności przekraczającej 20.000 zł za pośrednictwem rachunku płatniczego przez konsumenta na rzecz przedsiębiorcy na dzień 1.01.2024 r. Nowelizacja ustawy została ogłoszona dopiero w sierpniu 2022 roku, gdy praca była już gotowa, więc jest to w pełni usprawiedliwione.
- 4) Na stronie 27 w drugim akapicie Autorka zaprezentowała definicję pojęcia systemu płatniczego podaną przez A. Tochmańskiego w oparciu o publikację z 2013 r., a następnie wskazała, że (cyt.) „z przywołaną definicją zgadza się T. Kokkola” (na podstawie źródła z 2010 r.). Definicja T. Kokkoli jest pierwotna w stosunku do definicji A. Tochmańskiego. Przy podanych w ten sposób źródłach należało napisać np. „przywołana definicja jest zgodna z ujęciem T. Kokkoli.”
- 5) Pozytywnym elementem rozdziału jest właściwe rozróżnienie pojęć systemu płatności i systemu płatniczego.
- 6) Sformułowana przez Autorkę na stronie 36 uniwersalna definicja płatności jest poprawna, aczkolwiek pomija płatności niezwiązane z realizacją zobowiązań, np. pożyczki między konsumentami. Jednakże należy zaznaczyć, że mają one bardzo mały udział w płatnościach konsumentów, a ponadto Doktorantka nie uwzględniła ich w kwestionariuszu ankiety. Spójność podejścia została zatem zachowana.

- 7) W tabeli 1.3 na stronach 40-41 Autorka nie uwzględniła płatności dokonywanych przy wykorzystaniu systemów płatności elektronicznych takich jak np. Elixir.
- 8) Nie popieram utożsamiania przez Autorkę pojęcia kryptowaluty z pojęciem waluty cyfrowej i wirtualnej (strona 49). Jest to moim zdaniem niepoprawne, szczególnie w kontekście idei pieniądza cyfrowego (waluty cyfrowej) banku centralnego, szeroko analizowanej przez banki centralne na całym świecie, a w niektórych państwach wprowadzanej w życie.
- 9) Cenne są opinie Autorki np. na temat zasadności stworzenia podstaw prawnych, które będą wymuszały stosowanie płatności bezgotówkowych z perspektywy ograniczania szarej strefy (strona 64).

Rozdział 2

- 1) Autorka dokonała przeglądu literatury w ramach wyodrębnionych obszarów tematycznych oraz zidentyfikowała główne nurty badawcze związane z problematyką obrotu bezgotówkowego i wpływających na niego czynników.
- 2) Zawarte na stronie 73 rozważania na temat pojęcia „determinanta” są moim zdaniem zbędne. Jest to określenie powszechnie używane w języku polskim i nie ma cech pojęcia specjalistycznego.
- 3) Wartością dodaną jest synteza wniosków z badań innych autorów w zakresie determinant obrotu bezgotówkowego przedstawiona w formie tabeli 2.1 (strony 74-75), a także syntetyczne ujęcie wyników badań w przejrzystej formie graficznej (tabele 2.2, 2.3. i inne). Doktorantka dokonała również wartościowego porównania badań Narodowego Banku Polskiego i Europejskiego Banku Centralnego i wynikających z nich wniosków (tabela 2.5). Zastanawia mnie jednak określenie jednej z cech badania jako „uczestnicy badania” (w tym wyodrębniona np. Polska). Bardziej właściwe byłoby określenie „obszar geograficzny badania” lub „państwa objęte badaniem”.
- 4) Szczególnie ważny jest dokonany przez Autorkę rozprawy podział na badania prowadzone z perspektywy mikro- i makroskali. Rozgraniczenie to jest niezbędne, gdyż dotyczy również części empirycznej rozprawy (rozdziały 4 i 5).
- 5) Autorka już w rozdziale 2 formułuje zakres badań empirycznych, które są przedmiotem kolejnych rozdziałów. W ten sposób wiąże dotychczasowy dorobek nauki z badaniami własnymi, uwzględniając zidentyfikowane luki badawcze.

- 6) Podane na stronie 109 (i powtórzone na stronie 129) wnioski z jednego z badań empirycznych (P. Park, 2012) dotyczące przyczyniania się rozwoju płatności bezgotówkowych do zjawiska korupcji wymagają moim zdaniem przytoczenia kontekstu badań, gdyż są zaskakujące. Prawdopodobnie odnoszą się do instrumentów płatniczych, które zapewniają anonimowość stron transakcji (np. kryptowaluty), a nie instrumentów bezgotówkowych w ogóle.
- 7) Podsumowanie zawiera właściwie sformułowane wnioski, stanowiące punkt wyjścia do badań empirycznych.

Rozdział 3

- 1) Treść tego rozdziału potwierdza dużą wiedzę Autorki w zakresie funkcjonowania rynku płatności detalicznych oraz zmian jakie na nim zachodziły w ostatnich latach w obszarze regulacyjnym i instytucjonalnym. Słusznie podkreśliła Ona rolę ubankowienia w upowszechnianiu obrotu bezgotówkowego.
- 2) Na uwagę zasługują tabele 3.1 i 3.6, które zawierają samodzielnie opracowane przez Doktorantkę statystyki opisowe dla rachunków bankowych, kart płatniczych i powiązanych z nimi transakcji z podziałem na „stare” i „nowe” kraje Unii Europejskiej.
- 3) Moje wątpliwości budzi interpretacja danych zawartych w tabeli 3.7 (strona 169), np. kwestia tego, że (cyt.) „z kart obciążeniowych korzystali częściej mieszkańcy krajów „starej” UE”, gdyż dane dotyczą liczby kart w ogóle, a nie per capita.
- 4) Ogromna jest zawartość informacyjna tabeli 3.8, w której Doktorantka przedstawiła wiele, samodzielnie obliczonych wskaźników obrotu bezgotówkowego w latach 2004-2018 w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej.
- 5) Prezentowane wykresy nie powielają układu i danych zawartych w elementach graficznych innych opracowań. Na szczególną uwagę zasługują wykresy 3.10 i 3.11, na których Autorka przedstawiła wyznaczone samodzielnie linie trendu w zakresie rozwoju sieci terminali w efekcie obniżenia opłaty *Interchange*.
- 6) Moje wątpliwości budzi powiązanie prac analitycznych i wdrożeniowych w zakresie CBDC wyłącznie z pandemią (strona 188). Ponadto Autorka powołuje się na dane zebrane od (cyt.) „16 000 banków centralnych z całego świata”. W przywołanej publikacji źródłowej jest mowa o próbie obejmującej 175 banków centralnych. Domyślam się, że ten błąd to wina „chochlika drukarskiego”.

7) Na szczególną pochwałę zasługuje wyodrębnienie przez Autorkę trzech poziomów włączenia płatniczego jako podstawy badań empirycznych w kolejnych częściach rozprawy (strona 190).

Rozdział 4

- 1) Autorka przedstawiła szczegółowo metodykę badania. Dokonała wyboru techniki PAPI, czyli bezpośredniego indywidualnego wywiadu kwestionariuszowego. Decyzja jest właściwa, gdyż badanie w oparciu o technikę CAWI ograniczyłoby próbę wyłącznie do użytkowników Internetu. Tym samym próba nie byłaby reprezentatywna. Doktorantka zastosowała losowo-kwotowy dobór próby, dokonała warstwowania i określiła błąd szacunku, co stanowi wymóg badań ankietowych.
- 2) Autorka potrafiła wskazać różnice w zastosowanym podejściu do badań w porównaniu do badań przeprowadzonych przez innych autorów, polegające głównie na analizie preferowanej przez respondentów metody płatności w zależności od miejsca zakupów oraz na uwzględnieniu zróżnicowania ankietowanych pod względem poziomu włączenia płatniczego.
- 3) Moje wątpliwości budzi interpretacja danych przedstawionych na wykresie 4.21 (strona 226). Dlaczego Autorka uwzględniła w interpretacji wyłącznie notę 4, a pominęła notę 5? Można by te noty połączyć, gdyż obie oznaczają dużą wagę przypisaną danemu czynnikowi.
- 4) Bardzo przydatna jest tabela 4.6. zawierająca podsumowanie najważniejszych wniosków z badań własnych z zastosowaniem kwestionariusza ankiety z uwzględnieniem podziału na poziom włączenia płatniczego.

Rozdział 5

- 1) Autorka wskazała z czego wynika wartość dodana jej badań ekonometrycznych w stosunku do estymacji dokonanych przez innych autorów (strona 244). Zgadzam się z tym, że katalog zmiennych objaśniających został rozbudowany, a estymacje zostały przeprowadzone dla odrębnych prób badawczych, tj. UE-15 i UE-13. Właściwe jest również podejście Doktorantki polegające na przyporządkowaniu potencjalnych czynników stymulujących i destymulujących obrót bezgotówkowy, mierzony liczbą i wartości transakcji kartami płatniczymi, do dwóch grup: determinant ekonomicznych (makroekonomicznych) i pozaekonomicznych. Zmienne objaśniane oraz potencjalne zmienne objaśniające zostały ujęte w tabeli 5.1. ze wskazaniem źródeł danych.

- 2) Badanie ekonometryczne zostało poprzedzone wstępną analizą statystyczną, analizą stacjonarności i korelacji zmiennych, co potwierdza znajomość przez Autorkę rozprawy zasad prowadzenia badań.
- 3) Dokonując podsumowania badań Autorka oceniła skonstruowane modele zwracając uwagę, że uwzględniła zmienne mające potwierdzenie w literaturze, a uzyskane współczynniki dopasowania pozostawiają miejsce na poszukiwanie innych zmiennych, które mogą mieć wpływ na liczbę i na wartość transakcji kartami płatniczymi. Stanowi to kolejną zaletę rozprawy.

Ocena końcowa dysertacji i konkluzja

Ogólnie oceniam rozprawę bardzo wysoko, gdyż wpisuje się ona w aktualne trendy badawcze w Polsce, w Unii Europejskiej i na świecie. Autorka trafnie rozpoznała luki badawcze, odniosła się do nich w częściach składowych dysertacji oraz zastosowała oryginalne podejście badawcze. Koncepcja całej rozprawy, jak i jej poszczególnych części jest spójna. Wątki badawcze zostały właściwie osadzone w polskiej i światowej literaturze przedmiotu, co nadaje rozprawie wysoką jakość w warstwie koncepcyjnej i teoretycznej.

Biorąc pod uwagę całokształt dysertacji stwierdzam, że **spełnia ona w pełni wymogi stawiane rozprawom doktorskim zawarte w ustawie z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. 2017 poz. 1789)**. Rozprawa doktorska potwierdza bardzo dobrą ogólną wiedzę teoretyczną Pani mgr Marleny Grzelczak w dyscyplinie ekonomia i finanse oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Przedmiotem rozprawy doktorskiej jest oryginalne rozwiązanie problemu naukowego.

Uznaję rozprawę za **spełniającą wymagania stawiane rozprawom doktorskim** w obowiązujących przepisach i **zasługującą na wyróżnienie** oraz wnoszę o dopuszczenie Pani mgr Marleny Grzelczak do dalszych czynności w postępowaniu w sprawie nadania stopnia doktora w dyscyplinie ekonomia i finanse.

Anne Twoniak-Kaliśka